

MATERIALLARNI TAN OLISH, BAHOLASH VA HISOBGA OLISHNING ME'YORIY ASOSLARI

Abobakirov Ozodbek Otabek o'g'li

Andijon davlat texnika instituti

Buxgalteriya hisobi va auditi yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada materiallarni tan olish, baholash va hisobga olishning me'yoriy-huquqiy asoslari yoritilgan. Unda material zaxiralarini buxgalteriya hisobida aks ettirishning asosiy tamoyillari, ularni dastlabki va keyingi baholash usullari hamda amaldagi milliy va xalqaro buxgalteriya hisobi standartlari talablari tahlil qilingan. Shuningdek, materiallarning korxonada faoliyatidagi o'rni, ularni to'g'ri tan olish va hisobga olishning moliyaviy hisobotlar ishonchliligini ta'minlashdagi ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari material zaxiralarini samarali boshqarish va hisobini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: material zaxiralari, tovar-moddiy zaxiralar, tan olish, baholash, buxgalteriya hisobi, me'yoriy-huquqiy asoslar, buxgalteriya hisobi standartlari.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining samarali faoliyat yuritishi moddiy resurslardan oqilona foydalanishga bevosita bog'liq. Materiallar ishlab chiqarish jarayonining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, ularni to'g'ri tan olish, baholash va hisobga olish korxonaning moliyaviy natijalari hamda moliyaviy hisobotlarining ishonchliligini ta'minlaydi. Materiallar hisobi korxonada aktivlarining saqlanishi, ishlab chiqarish xarajatlarini aniq hisoblash va mahsulot tannarxini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli ushbu jarayonlarni amaldagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar, buxgalteriya hisobi milliy standartlari va xalqaro standartlar talablari asosida tashkil etish zarur hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi materiallarni tan olish, baholash va hisobga olishning me'yoriy asoslarini o'rganish hamda ularning buxgalteriya hisobi tizimidagi ahamiyatini tahlil qilishdan iborat.

Materiallar korxonada faoliyatida foydalanish uchun mo'ljallangan moddiy resurslar bo'lib, ular ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinadi yoki xo'jalik ehtiyojlari uchun sarflanadi. Materiallarni buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish korxonaning moliyaviy holati va faoliyat natijalarini haqqoniy baholash imkonini beradi. Shu sababli materiallarni tan olish, baholash va hisobga olish amaldagi me'yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi [4].

Materiallarni tan olish va baholash buxgalteriya hisobida eng muhim bosqichlardan biridir. Material korxonada nazoratiga o'tganda, kelgusida iqtisodiy naf

keltirishi kutilganda va uning qiymatini ishonchli baholash mumkin bo'lganda aktiv sifatida tan olinadi. Xarid qilingan materiallarning boshlang'ich qiymati odatda shartnoma bahosi, bojxona to'lovlari, transport-tayyorlov xarajatlari, yuklash-tushirish xarajatlari va foydalanishga tayyor holatga keltirish bilan bog'liq boshqa bevosita xarajatlardan iborat bo'ladi.

Materiallarni tan olishning asosiy sharti shundan iboratki, ular korxonada bo'lishi, kelgusida iqtisodiy manfaat keltirishi va ularning qiymatini ishonchli aniqlash mumkin bo'lishi kerak. Ushbu mezonlarga javob beradigan materiallar korxonada aktivlari tarkibida tovar-moddiy zaxiralar sifatida e'tirof etiladi [5].

4-sonli BHMS "Tovar-moddiy zaxiralar" talablari materiallarni tan olish, baholash va moliyaviy hisobotda aks ettirishda asosiy me'yoriy hujjatlardan biri hisoblanadi. Ushbu standartda tovar-moddiy zaxiralar normal faoliyat jarayonida sotish uchun saqlanadigan, ishlab chiqarish jarayonida mavjud bo'lgan yoki mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatishda foydalaniladigan moddiy aktivlar sifatida tavsiflanadi. Bu yondashuv korxonalarda materiallarning iqtisodiy mazmuni va hisobdagi o'rnini aniqlashtiradi [2].

Materiallarni hisobga olish va baholash tartibi O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunchiligi, Buxgalteriya hisobi milliy standartlari (BHMS) hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MHXS) talablari bilan tartibga solinadi. Mazkur me'yoriy hujjatlar material zaxiralari hisobining yagona uslubiy asoslarini belgilab, moliyaviy hisobotlarda ishonchli axborot shakllantirishini ta'minlaydi.

Materiallarni baholashda ularning dastlabki qiymati muhim ahamiyatga ega. Dastlabki qiymat materiallarni sotib olish narxi, bojxona to'lovlari, transport xarajatlari, yuklash-tushirish xarajatlari hamda materiallarni foydalanishga tayyor holatga keltirish bilan bog'liq boshqa xarajatlarni o'z ichiga oladi. Materiallar omborga qabul qilingandan so'ng ular buxgalteriya hisobida haqiqiy tannarx bo'yicha aks ettiriladi [1].

Ishlab chiqarishga berilgan materiallar qiymatini aniqlashda korxonada hisob siyosatida tanlangan baholash usuli qo'llanadi. Amaliyotda o'rtacha tortilgan qiymat usuli, FIFO usuli yoki aniqlangan qiymat usuli qo'llanilishi mumkin. Nomenklatura birliklari ko'p bo'lgan avtomobil komponentlari ishlab chiqaruvchi korxonalarda o'rtacha tortilgan qiymat usuli amaliy jihatdan qulay, chunki materiallar bir xil turda ko'p marta kirim qilinadi va ishlab chiqarishga tez-tez beriladi.

Baholash usulining tanlanishi moliyaviy natijalarga ham ta'sir ko'rsatadi. Narxlar oshib borayotgan davrda FIFO usuli bilan hisoblangan tannarx va o'rtacha qiymat usuli bilan hisoblangan tannarx o'rtasida farq yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli hisob siyosatida materiallar baholash usuli aniq belgilanib, yil davomida izchil qo'llanilishi

kerak. Baholash usulini tez-tez o'zgartirish hisobot ko'rsatkichlarining taqqoslanishini pasaytiradi.

Materiallar bilan bog'liq hisobvaraqlarni to'g'ri qo'llash ham me'yoriy asoslarning muhim qismidir. Amaliyotda materiallar 1000-guruh hisobvaraqlarida, yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar 6010-hisobvaraqda, ishlab chiqarishga berilgan materiallar 2010, 2310 yoki 2510-hisobvaraqlarda aks ettiriladi. Materiallar kamomadi, ortiqchasi, yaroqsizlanishi yoki qayta baholanishi alohida hisob yozuvlari orqali rasmiylashtiriladi [6].

1-jadval**Materiallar bo'yicha asosiy hisobvaraqlar.**

Hisobvaraq	Mazmuni	Qo'llanish holati
1000-guruh	Materiallar hisobvaraqlari	Materiallar kirimi, chiqimi va qoldig'i
2010	Asosiy ishlab chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishga berilgan materiallar
2310	Yordamchi ishlab chiqarish	Yordamchi xizmatlar uchun materiallar
2510	Umumishlab chiqarish xarajatlari	Bilvosita materiallar va umumiy ishlab chiqarish ehtiyojlari
6010	Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar	Materiallar xaridi bo'yicha kreditorlik qarzi
9430	Boshqa operatsion xarajatlar	Ayrim kamomad yoki yaroqsizlanish holatlarida

Xalqaro amaliyotda IAS 2 "Inventories" standarti tovar-moddiy zaxiralarni tannarx yoki sof realizatsiya qiymatining pastrog'i bo'yicha baholashni nazarda tutadi. Milliy standartlar bilan xalqaro amaliyot o'rtasidagi umumiylik shundan iboratki, zaxiralar hisobida ehtiyotkorlik, izchillik, ishonchlilik va maqsadga muvofiqlik tamoyillari muhim o'rin tutadi [3].

Korxonada materiallar bahosi bo'yicha ichki nazorat xarid jarayonidan boshlanadi. Yetkazib beruvchilar bo'yicha narxlarni solishtirish, shartnomalarni tasdiqlash, qabul qilingan materiallarning sifatini tekshirish, omborga kirim qilishdan oldin miqdoriy farqlarni aniqlash va xarid hujjatlarini buxgalteriyaga o'z vaqtida topshirish materiallarning haqiqiy tannarxini to'g'ri shakllantirish uchun zarurdir.

Demak, materiallarni tan olish va baholash tartibi korxonada hisob siyosatida puxta belgilanishi, me'yoriy hujjatlarga mos bo'lishi va amaliyotda izchil qo'llanilishi lozim. Baholashdagi xatolar mahsulot tannarxi, foyda, zaxiralar qoldig'i, soliq bazasi va moliyaviy tahlil natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois materiallar hisobining me'yoriy

asoslarini bilish va ularga rioya qilish buxgalteriya xizmatining asosiy mas'uliyatlaridan biri hisoblanadi.

2-jadval**Materiallarni baholashda hisobga olinadigan xarajatlar.**

Xarajat turi	Material qiymatiga kiritilishi	Izoh
Shartnoma bahosi	Kiritiladi	Material sotib olish qiymatining asosiy qismi
Transport-tayyorlov xarajatlari	Kiritiladi	Materialni omborga yetkazish bilan bevosita bog'liq bo'lsa
Bojxona to'lovlari	Kiritiladi	Import materiallar bo'yicha
Brokerlik va sertifikatlash xarajatlari	Kiritilishi mumkin	Materialni foydalanishga tayyor holatga keltirish bilan bog'liq bo'lsa
Jarimalar va penya	Kiritilmaydi	Davr xarajatlari sifatida ko'riladi
Ortib ketgan saqlash xarajatlari	Odatda kiritilmaydi	Samarasiz xarajat sifatida baholanadi

Materiallar harakatini hujjatlashtirish hisob tizimining ishonchligini ta'minlaydigan asosiy jarayondir. Har bir kirim va chiqim operatsiyasi tegishli boshlang'ich hujjat bilan rasmiylashtirilmasa, buxgalteriya yozuvlari asosli hisoblanmaydi. Hujjatlar materiallarning qayerdan kelgani, kim tomonidan qabul qilingani, qaysi omborga joylashtirilgani, qaysi bo'limga berilgani va qanday maqsadda sarflanganini tasdiqlaydi.

Materiallar omborga kelib tushganda yetkazib beruvchining hisob-fakturasi, yuk xati, shartnoma, bojxona hujjatlari, sifat sertifikati va qabul qilish dalolatnomasi asosida kirim qilinadi. Agar qabul qilingan materiallar miqdori yoki sifati hujjatlarda ko'rsatilgan ma'lumotlardan farq qilsa, maxsus dalolatnoma tuziladi. Bu hujjat keyinchalik yetkazib beruvchi bilan hisob-kitoblarni aniqlashtirish va da'vo ishlarini yuritish uchun asos bo'ladi.

Ishlab chiqarishga material berishda talabnoma, limit-zabor kartasi, ichki yuk xati yoki elektron tasdiqlangan buyurtma qo'llanilishi mumkin. Bunday hujjatlarda material nomi, nomenklatura kodi, o'lchov birligi, miqdori, oluvchi bo'linma, maqsad, moddiy javobgar shaxs va tasdiqlovchi mansabdor shaxslar ko'rsatilishi lozim. Hujjatlar ishlab chiqarish sarfini me'yorlar bilan solishtirish uchun zarur axborot manbai hisoblanadi.

Ombor hisobi odatda moddiy javobgar shaxs tomonidan miqdoriy ko'rinishda yuritiladi. Har bir material turi bo'yicha ombor kartočkasi ochilib, kirim, chiqim va qoldiq aks ettiriladi. Buxgalteriya hisobi esa miqdoriy va qiymat ko'rinishida

yuritiladi. Ombor va buxgalteriya ma'lumotlarining muntazam solishtirilishi kamomad, ortiqcha va xatoliklarni o'z vaqtida aniqlash imkonini beradi.

Materiallar bo'yicha ichki nazoratning muhim vositalaridan biri inventarizatsiya hisoblanadi. Inventarizatsiya jarayonida haqiqiy mavjud materiallar sanab chiqiladi, o'lchanadi yoki tortiladi, so'ngra buxgalteriya ma'lumotlari bilan taqqoslanadi. Aniqlangan farqlar komissiya tomonidan dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi va rahbariyat qarori asosida hisobda aks ettiriladi.

Materiallarni tan olish, baholash va hisobga olish korxonada faoliyatini samarali tashkil etish hamda moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Material zaxiralarini buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish ishlab chiqarish xarajatlarini aniq hisoblash, mahsulot tannarxini shakllantirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan axborotni taqdim etadi.

Materiallar hisobini yuritishda amaldagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar, Buxgalteriya hisobi milliy standartlari va Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari talablariga rioya qilish muhim hisoblanadi. Ushbu talablarning to'liq bajarilishi material resurslaridan samarali foydalanish, ularning harakati ustidan nazoratni kuchaytirish hamda moliyaviy hisobotlarda haqqoniy ma'lumotlarni aks ettirish imkonini beradi. Shu bois korxonalarda materiallar hisobini zamonaviy talablar asosida tashkil etish, hisob jarayonlarini takomillashtirish va xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish korxonada faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Natijada korxonaning moliyaviy barqarorligi mustahkamlanib, raqobatbardoshligi yanada ortadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-404-son, 13-aprel 2016-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. 4-son BHMS "Tovar-moddiy zaxiralar". Toshkent, amaldagi tahrir.
3. International Accounting Standards Board. IAS 2 Inventories (Zaxiralar). International Financial Reporting Standards (IFRS).
4. Karimov A.A., Ibragimov A.T. Buxgalteriya hisobi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021.
5. To'xtayev B.Y. Moliyaviy hisob. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
6. Pardayev M.Q. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
7. www.lex.uz - O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va me'yoriy-huquqiy hujjatlar bazasi.
8. www.ziyonet.uz - Ta'lim resurslari, ilmiy maqolalar va o'quv materiallari portali.
9. www.mf.uz - O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining rasmiy sayti.